

Cerh ve Ta'dîl İlminde İdeolojik Taassubun İzleri ve Ebû Hanîfe Savunusu: Leknevî'nin er-Ref ve't-Tekmîl fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl Eseri Örneğinde

Traces of Ideological Bias In The Science Of Cerh And Ta'dîl And The Defense of Abu Hanifah: In The Example of Laknawî's ar-Raf wa't-Takmîl fi'l-Jarh wa't-Ta'dîl

Veli TATAR

ORCID: 0000-0003-3692-8786

E-Posta: velitatar13@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı
Assistant Prof., Sırnak University, Faculty of
Divinity, Department of Hadith
Şırnak, Türkiye
ROR ID: 01fcvk23

Nurullah AGİTOĞLU

ORCID: 0000-0002-4507-5300

E-Posta: nurullahagitoglu@gmail.com

Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof., Sırnak University, Faculty of
Divinity, Department of Hadith
Şırnak, Türkiye
ROR ID: 01fcvk23

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Tatar, Veli; Agitoğlu, Nurullah. "Cerh ve Ta'dîl İlminde İdeolojik Taassubun İzleri ve Ebû Hanîfe Savunusu: Leknevî'nin er-Ref ve't-Tekmîl fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl Eseri Örneğinde". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (Aralık 2023), 204-231.
<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1324913>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	09. 07. 2023
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	11. 11. 2023
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15. 12. 2023
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (<i>Araştırma Makalesi</i>)
Peer-Review (<i>Değerlendirme</i>)	Double anonymized – At Least Two External (Çift Taraflı Körleme / En az İki Dış Hakem).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited. (<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>)
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (<i>Evet</i>) – Ithenticate/Turnitin.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare (<i>Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.</i>)
Complaints (<i>Etik Beyan Adresi</i>)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (<i>Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.</i>)
Copyright & License (<i>Telif Hakkı ve Lisans</i>)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (<i>Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.</i>)

Özet

Tarihsel süreçte, Hz. Peygamber'den nakledilen sözlerin sağlam bir şekilde muhafaza edilerek sonraki nesillere aktarılması için hadisin ayrılmaz bir parçası olan isnadla beraber cerh ve ta'dîl ilmi teşekkül etmiştir. Hadis âlimleri her asırda hadislerin sonraki nesillere sağlam bir şekilde nakledilmesi için gerekli tedbirleri almış, cerh ve ta'dîl ilminin kuralları çerçevesinde râvilerin hadis rivâyetine ehil olup olmadığını, bu bağlamda hadislerin sika râviler vasıtasıyla nakledilip nakledilmediğini tespit etmişlerdir. Sonraki asırlarda hadis âlimleri cerh ve ta'dîle dair eserler te'lîf etmiş, râvinin adalet ve zabt sıfatlarını zedeleyen kusurlara temas etmişlerdir. Asıl hedefi râvinin hadis rivâyetine ehil olup olmadığını tespit etmek olan cerh ve ta'dîl ilmi, ravinin adalet ve zapt gibi özelliklerini olumsuz etkileyen kusurları tespit etmiştir. Fakat cerh ve ta'dîlde esas olan husus münekkidin bir râviyi tenkit ederken taassup ehli olmak gibi bazı kusurlarının bulunmamasıdır. Taassup kavramı bazı âlimlere göre "asabe" sözcüğünden türemiş olup "akrabaya olan bağlılığı" ifade ederken, bazılarına göre ideoloji ile aynı anlamda olup "bir fikir ve düşünceye ihtilafsız körü körüne bağlanmışlığı" ifade etmektedir. Dolayısıyla herhangi ideolojik bir fikre bağlı kalıp eleştiri kabul etmeyenlere de taassup ehli denilmiştir. Mezhep taassubu hem Şia, Hariciler, Mu'tezile ve Mürcie gibi itikadi mezheplerde tezahür etmekte, hem de Hanefî, Şafîî, Malikî ve Hanbelî gibi ameli mezheplerde tezahür etmektedir. Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey âlimlerinden bazıları da bazı fikirlerde katı bir tutum sergilemiş, aksine görüş ileri sürülse de görüşlerinde ısrarcı davranıp mezhep taassubuna kapı aralamışlardır. Mensubu olduğu mezhebe yapılan tenkitleri delillerle çürütmeye çalışan ve reddiyeler yazan alimler olmuştur. Bazı âlimler müstakil reddiyeler yazarak mensubu olduğu mezhebe yapılan tenkitleri delilleriyle çürütmeye çalışmış, bazı âlimler ise bir eserinde müstakil bir başlık altında değinmiştir. Bununla birlikte bazı âlimler reddiyelere çok sert bir şekilde cevaplar vermişlerdir. Bu meyanda mezhep taassubunda bulunmaktan kaçınmamışlardır. Bu tür tenkidi yapan âlimler, taassup ehli olmaktan kaçınmamıştır. İbn Ebî Şeybe ve Buhârî gibi âlimler başta olmak üzere Ehl-i Hadis'e mensup bazı âlimlerinin Ehl-i Rey'e mensup Ebû Hanîfe'yi tenkit ettikleri malumdur. Hindistanlı muhaddis ve Hanefî âlimi Abdulhay el-Leknevî de eserlerinde Ebû Hanîfe'ye yöneltilen eleştirilere kendi delilleriyle cevap vermeye çalışmıştır. Onun Ebû Hanîfe'yi savunduğu ve muhalif tenkitlere cevap verdiği eserlerinden birisi de telif etmiş olduğu *er-Ref ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-a'dîl*'idir. Leknevî mezkûr eserinde cerh ve ta'dîl konularını izah ederken zaman zaman Ebû Hanîfe'ye yöneltilen tenkitlere de temas etmiştir. Bu meyanda onun eserinin üçte biri bu tenkitlere verdiği cevaplardan müteşekkildir. Bu makalede Leknevî'nin telif ettiği *er-Ref ve't-tekmîl* eserinde cerh ve ta'dîl konuları dışında Ebû Hanîfe'ye yöneltilen tenkitlere verdiği cevaplar ele alınacaktır. Ebû Hanîfe'ye yapılan bu tenkitlerin taassuptan kaynaklandığını düşünen Leknevî'nin Ebû Hanîfe'yi savunurken muhalif tarafın taassup ehli olduğuna ve onlara karşı yapmış olduğu reddiyelerine yer verilecektir. Ayrıca çalışmamızda Leknevî'nin de mezhep taassubunda bulunup bulunmadığı, bu meyanda Ebû Hanîfe savunucusu olup olmadığı, ihtiyari veya gayr-ı ihtiyari olarak taassuptan kaçınıp kaçınmadığı araştırılacak, bu bağlamda cerh ve ta'dîl ilminde ideolojik taassubun izleri sürülecek ve Ebû Hanîfe savunusunun genel serencamı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Cerh ve Ta'dîl, İdeoloji, Taassup, Ebû Hanîfe.

Abstract

The science of al-jarh and ta'dil was revealed together with isnad in order to preserve the words transmitted from the Prophet in a sound manner and to convey them to the next generations. Islamic scholars in every generation took new measures to convey the hadiths of the Prophet. They separated the reliable narrators from the untrusted in the context of the science of jarh and ta'dil, and wrote volumes of books on this subject. The science of jarh and ta'dil, whose main goal is to reveal whether the hadiths come from reliable narrators, has identified the flaws that negatively affect the reliability of the narrator, such as justice and restraint. However, it is also stated that the critic who uses the science of jarh and ta'dil should be free from some defects in the case of criticism. One of these flaws is being a bigoted person. According to some, the concept of taassub (bigotry) is derived from the word "asabe" and implies loyalty to relatives, while others use it with the same meaning as ideology, expressing blind adherence to an idea and thought without accepting any conflict. Therefore, those who adhere to any ideological idea and do not accept criticism are called bigots. People displaying bigotry are most evident in the sects. Particularly in religious sects such as Shia, Kharijite, Mutazilite, and Murjia, as well as in practical sects such as Hanafī, Malikī, Shafī, and Hanbalī sects, bigotry did not hesitate to criticize their opponents harshly when necessary. It became a prominent characteristic among the members of Ahl al-Hadith and Ahl ar-Rey. Some scholars also attempted to refute criticisms against the sects to which they belonged and wrote refutations. While some of them treated these refutations as stand-alone studies, others included them in their works. Similarly, besides those who duly rejected the criticisms made against their own sect or ideological ideas with evidence, there were also those who responded harshly to these rejections. Scholars who engaged in such criticism could not avoid displaying bigotry. In this regard, some scholars belonging to Ahl-i Hadith also criticized Abu Hanifah, a member of Ahl-i Rey. Imam Shafii and Ahmad b. Hanbal, like Hanifah, had supporters who duly rejected Abu Hanifah's views and expressed their opinions with their own evidence, as well as critics who criticized Abu Hanifah harshly. Indian hadith and Hanafi scholar Abdulhay al-Laknawī also attempted to address the criticisms directed at Abu Hanifah with his own evidence. One of his works in which he defended Abu Hanifah and responded to opposing criticism is ar-Raf wa't-Takmīl fi'l-Jarh wa't-Ta'dil. In the aforementioned work, Laknawī addressed the subjects of jarh and ta'dil and also responded to criticisms against Abu Hanifah from time to time. In fact, one third of his work consists of his answers to these criticisms. In this article, Laknawī's responses to the criticisms directed at Abu Hanîfe in his work ar-Raf va't-Takmīl, apart from the issues of jarh and ta'dil, will be discussed. While defending Abu Hanifah, Laknawī, who thinks that these criticisms against Abu Hanifah are due to bigotry, will also include the opposing party's denial of bigotry and his refutations against them. Additionally, we will investigate whether Laknawī, as an advocate for Abu Hanifah, could avoid displaying bigotry voluntarily or involuntarily. Thus, we aim to determine the traces of ideological bigotry in the science of jarh and ta'dil and assess the overall strength of Abu Hanifa's defense.

Keywords: Hadith, Jarh and Ta'dil, Bigotry, Idology, Abu Hanifa.

Giriş

Hiz. Peygamber'in (a.s.) vefatından sonra sahâbe farklı coğrafyalara dağılmış ve Hiz. Peygamber'in kendilerine bıraktığı mirası bu coğrafyalara taşımışlardır. Kur'an ve sünnetin öğretilerini gittikleri bölgelerde yaşayan insanlara öğretmiş ve İslam kültürünün dünyanın farklı coğrafyalarında yer edinmesine imkân sağlamışlardır. Müslümanların sayısının çoğalması ve çeşitli etnik köken ve kültürlerden insanların İslam'a girmesi ile düşünce sahasında muhtelif fikir akımları tezahür etmiştir. İlk etapta teşekkül eden bu fikir akımlarından birisi de Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey düşünce ekolleridir.¹

Hicrî ikinci asır hem siyasî ve itikadî fırkaların hem de İslâm düşüncesiyle ilgili Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey ekollerinin teşekkül ettiği bir asırdır. Ekollerin hadisin sıhhatini tespit ettikleri metotların farklılık arz etmesi, onların hadis metodolojisine büyük katkı sunmalarına zemin teşkil etmiştir. Ekollerin hadise, hadisin bilgi değerine, yorumuna dair farklı görüşler serdetmeleri, birbirlerini tenkit etmelerindeki en önemli faktördür. Ehl-i Hadis, dinin âsârdan ibaret olduğunu, bu meyanda Hiz. Peygamber'e, sahâbeye ve tâbiine ittiba etmenin esas olduğunu belirtmiştir. Ehl-i Hadis İslâm'ın doğru anlaşılmasının esasında rivâyetlerden ve onların zahiri yorumundan ibaret olduğunu savunurken, karşı karşıya kalınan meseleler çeşitlilik arz ettiği için Ehl-i Rey, fıkhi meselelerin çözümünde re'y ve içtihadı geniş yer vermiştir. Bu husus da başta Ebû Hanîfe olmak üzere Ehl-i Rey'in tenkit edilmesine sebep olmuştur.²

Her iki ekol mensuplarının diyalektik bir şekilde karşı tarafı tenkit etmesinin altında taassubun izlerine rastlanmaktadır. İslam toplumunda taassup, çeşitli olaylar sebebiyle ortaya çıkmış ve şekillenmeye başlamıştır. Özellikle Cemel ve Sıffîn savaşları ile birlikte itikadî konularda tartışmalar vukû bulmuş ve bu tartışmalar reddiyelere konu olmuştur. Ardından teşekkül eden ameli mezheplerin mensupları da kendi aralarında müntesibi oldukları mezheplerin mensuplarını eleştirebilmişlerdir. Özellikle kendi mezhebinin mutaassıbı haline gelen âlimlerin de bunda payı yüksektir. Âlimlerin tenkid edilmesi hususu cerh ve ta'dil ilminin kapsamına girmektedir.³ Tarih boyunca eleştirilere maruz kalan

---

¹ Ataullah Şahyar, *Ehl-i Hadis Ehl-i Rey İhtilafları* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011).

² Ramazan Özmen, *Hanbelî Usulcülerin Hadis Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018) 260

³ Rical tenkidi ile ilgili geniş bilgi için bk. Abdulfettah Ebû Gudde, *Hadis İlminde Cerh ve Ta'dil*, çev. Harun Reşit Demirel (Ankara: Takdim Yayınları, 2019), 1-176; Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 1-182; Emin Aşıkkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat

âlimlerden birisi de Ebû Hanîfe olmuştur. Kimi âlimler Ebû Hanîfe'yi usulüne göre kendi delilleri ile reddederken bazı münekkitler de yeri geldiğinde onu sert bir şekilde tenkit etmiş ve görüşlerine hiçbir şekilde uyulmaması gerektiğine vurgu yapmışlardır. Hanefi mezhebine mensup olan âlimler de yer yer bu eleştirilere cevap vermiş ve reddiyeler yazmışlardır. Onlar arasında da muhalif kesimi sert bir şekilde tenkit edip Hanefî taassubundan kaçınamayanlar da olmuştur.

İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) "Kitâbu'r-red alâ Ebî Hanîfe" başlığı altında 124 meselede Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber'e muhalefet ettiğini belirtmiş, bu meyanda 485 rivâyet nakletmiştir.⁴ Buhârî de Ebû Hanîfe için "Ba'du'n-nâs/Bazı insanlar"⁵ tabirini kullanmış bunun için Hanefî mezhebi mensuplarından bu tabiri tenkit etmek amacıyla bir grup Hintli âlim "Ba'du'n-nâs fî def'i'l-vesvâs" adında bir eser telif etmişlerdir.⁶

Ebû Hanîfe'yi Mürcie, Mutezile ve Şîa gibi mezheplere mensup olmakla itham edip eleştiren kesimlere karşı onu savunan son dönem âlimlerinden birisi de Hindistanlı muhaddis ve Hanefî âlimi Abdulhay el-Leknevî'dir (1848-1886). O, daha çok cerh ve ta'dîl kaidelerine yer verdiği *er-Ref' ve't-Tekmîl* eserinde yer yer eleştirilere karşı Ebû Hanîfe'yi savunmaktadır. Eserinin neredeyse üçte biri bu tenkitlere verilen cevaplardan oluşmaktadır. Ona göre Ebû Hanîfe'yi bu denli eleştirenler muhalif mezheplerin mensupları olup ideolojik taassup içindedirler. Ancak Ebû Hanîfe'yi eleştirenleri taassupla itham ederken kendisi de zaman zaman Hanefî taassubundan kaçınmamıştır.⁷

İdeolojik taassup sebebiyle, mensup olunan mezhebe tenkit kabul edilememektedir. Ancak tespitimize göre, Leknevî de Ebû Hanîfe'yi savunurken, Hanefîlik taassubu göstermekten kaçınmamıştır. Bu bağlamda, mezkûr görüşü savunurken, bu görüşe yapılan

---

Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 1-223; Abdullah Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 1-272; Fikret Özçelik, *Hadis Usulünde Râvi Değerlendirme Metodu – İbn Ebî Hâtrim Örneği*- (İstanbul: Nida Yayınları, 2020), 1-490; Muhammed Enes Topgöl, *Rivayetten Raviye* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 1-400; Mehmet Eren, " Hadis İlminde Rical Bilgisi ve İlk Kaynakları (I)", *Dinî Araştırmalar* 2/6 (Nisan 2000), 133-162.

⁴ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *Kitâbu'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Meketebetu'r-Rüşd, 1409/1988), 7/277.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, el-Câmiu's-Sahîhu'l-Muhtasar, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1407/1987), 6/2547, "İkrah", 4.

⁶ Komisyon, *Ba'du'n-nâs fî def'i'l-vesvâs*, (Riyad: Meketebetu'l-Meliku Fehd, 1911), 1-24; Hamit Sevgili, "Buhârî'nin "Kâle Ba'du'n-Nâs" İfadesi ile İlgili Tartışmalar ve Bu İfadenin Yer Aldığı Konular", *Sıirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (2016), 1, 31-64.

⁷ Hamza Al-Bakri, "Dârekutnî'nin Kitâbü's-Sünen'de Ebû Hanîfe'ye Yönelik Hadis Tenkitleri", *İslam Araştırmaları Dergisi* 32 (Temmuz 2014), 1-37.

reddiyeler bir yandan aşırılıkla itham edilirken diğer yandan taassup gösterildiğinde bu savunu ne kadar bağlayıcı olacaktır? Çalışmamızda Abdülhay el-Leknevî'nin er-Ref ve't-Tekmil adlı eseri özelinde bu husus incelenecektir.

1. İdeoloji ve Taassup

Mahiyetini anlamak için öncelikle ideoloji ve taassup kavramlarına değinmek gerekmektedir. İdeoloji kavramı tam olarak tanımlanamamıştır. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi; bir yönüyle siyaset ve inanç diğer yönüyle maddi yaşam ve siyâsî tutumla ilişkili olması; ikincisi ise ideoloji kavramının siyâsî gruplar arasındaki mücadelelerde sürekli var olmasıdır.⁸

İdeoloji kavramı Grekçe *eidōs* ve *logos* kelimelerinin birleşiminden oluşup “*Düşünceler Bilimi*” şeklinde tanımlanmıştır.⁹ Bu kavram için bir geniş bir de dar kapsamlı olmak üzere iki ayrı tanım yapılmıştır. Geniş kapsamlı tanıma göre ideoloji, “insan ve toplumun geliştirdiği, insan, toplum ve evrene ilişkin, kapsamlı bilişsel ve ahlaksal inanç sistemlerinin bir biçimidir.” Dar kapsamlı tanıma göre ise ideoloji, “belirli bir biçimde düşünmeyi ve davranmayı haklı çıkarmak veya düşünce ile davranışları belirli bir şekilde etkileme işlevini taşıyan inanç, tutum ve düşünceler demetidir.”¹⁰

İdeoloji kavramı bütün ilimleri kapsayan bir mefhumdur. Bazı yazarlar bu kavramı felsefe ile ilişkilendirmekte bazıları da Fransa'nın klasik öğretileri şeklinde tanımlamaktadır. Bu bağlamda ideoloji kavramı, Fransız Devrimi ile beraber ortaya çıkan bir grup tarafından kullanılmıştır. Her ne kadar Fransız Devrimi ile ortaya çıktığı belirtilse de kökenlerinin daha erken bir tarihe kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Ancak Fransız Devriminden sonra kelimeye daha farklı anlamlar yüklenmiş, kavram bugünkü anlamını kazanmıştır.¹¹

Çalışmada, ideoloji kavramına kısaca temas edilecek, kavram bilhassa inanca yönelik mezhepsel ideoloji çerçevesinde irdelenecektir. Yapılan tanımlamaları göz önünde bulundurduğumuzda ideoloji, birey veya kişilere belirli bir istikamete doğru yol aldırın bir düşünceler zinciridir denilebilir. İdeolojilerin taşıdığı olduğu doktrinler müntesipleri için bir

---

⁸ Yücel Bulut, “İdeolojinin Tarihçesi”, *Sosyoloji Dergisi* 3/23 (Ekim 2011), 184-185.

⁹ Bulut, “İdeolojinin Tarihçesi”, 185.

¹⁰ Doğu Ergil, “İdeoloji Üzerine Düşünceler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 38/1 (Şubat 2015), 69.

¹¹ Bulut, İdeolojinin Tarihçesi, 186; Uğur Erman, *Hicri III. Asır Muhaddislerinin İdeolojik Aidiyetlerinin Hadis Rivayetlerine Yansıması* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 77.

otoritedir. Her ideoloji düşünce olarak kendisini diğer ideolojilerden ve düşüncelerden bağımsız olarak görür. Aynı şekilde her ideoloji kendi fikri yapısını karizmatik lider olarak vurgular ve öne sürmeye çalışır. Değişimlere kapalı olan, kendisine yönelik eleştirileri kabul etmeyen ideolojiler, belirlemiş oldukları çizgide kalmaya mahkûm kalırlar. Müntesiplerinden de sağlam bir bağlılık ve belirlemiş oldukları inanç sistemlerine uymaları istenir. Yeniliğe ve muhtelif görüşlere kapalı olan ideolojiler kendi çıkarlarını gerçekleştirmek, düşüncelerini haklı çıkarmak ve diğer görüşlere sahip olmak için müntesiplerini ortak hareket etmeye çağırır. Yaygınlaştırmak istediği yaşam biçimini veya ana fikri kutsallaştırır.¹²

İdeoloji kavramının anlam alanına değindikten sonra ideoloji ile neredeyse aynı manaya gelen taassup kavramı hakkında da bilgi vermek önem arz eder. Sözlükte “yakalamak, kuşatmak, sarmak, bağlamak” anlamındaki asb (usûb) kökünden türeyen ve “kendi soyuna yardım etmek, körü körüne bağlanmak” manasına gelen taassup kavramı genelde asabiyetle eş anlamlı kabul edilir.¹³ Taassup kavramının tam olarak ne manaya geldiğini öğrenmek için “Asabiyet” kavramını bilmek gerekecektir. Nitekim asabiyet, İslam öncesi toplumda aile ve akrabalar arasındaki yakınlık için kullanılmaktaydı. Birbirlerine kan bağı ile bağlanan aileler her durumda birbirlerini korumak, birbirlerine arka çıkmak durumunda kalmışlardı. Kabilesi haksız olsa bile onları müdafaa etmeyi bir ilke haline getirmişlerdi.¹⁴ Bu sebeple “Taassup” kavramı ile “Asabe” kavramı birbirine çok yakın anlamlar içermektedir. Batı dilinde “Fanatisme (fanatizm)” Türkçe’de ise “bağnazlık” şeklinde kullanılan taassup, din, düşünce, siyaset, milliyet gibi birçok alanda koyu bir muhafazakârlık, değişik anlayışları kabul etmeme ve farklılıklara kapalı olma şeklinde anlamlandırılmıştır.¹⁵ Bu şekilde taassuba meyilli kimselere de mutaassıp denilmiştir.

¹² Ergil, “İdeoloji Üzerine Düşünceler”, 70-74.

¹³ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadr, 1414), 1/602; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî el-Hanefî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, thk. Komisyon (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 67-68; Fevzi Rençber, “İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Şubat 2017), 78-79; Mustafa Çağrı, “Taassup”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/285-286.

¹⁴ Bedri Katipoğlu, “Din Psikolojisi Açısından Taassubun Psikanalizi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/24 (Aralık 2013), 212-226.

¹⁵ Çağrı, “Taassup”, 39/285-286.

Taassuba yol açan etkenlerin başında Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan ihtilaflar gelmektedir.¹⁶ Bu görüş ayrılıklarının müntesipleri de yer yer bağlı oldukları fikri yapıya bağlı kalarak mutaassıp hale gelebilmişlerdir. Zamanla mezheplerin ve görüş ayrılıklarının sayısı artmış, her mezhebin müntesibi kendi mezhebini öne sürmeye çalışarak taassuba meyilli hale gelmiştir.

Taassubun aşırılığın bir konuya yönelmiş hali olduğunu ifade eden Abdullah Karahan'a göre taassup, cerh eden münekkidin herhangi bir konuda soğukkanlılığını koruyamayarak duygularına kapılması ve ilgi duyduğu konuda tarafsızlığını kaybederek aşırı tenkitlerde bulunmasıdır. Hicrî ikinci asırda Ehl-i Hadis ile Ehl-i Rey arasındaki fikrî cereyanlar da taassuba zemin teşkil etmiştir. Akabinde muhtelif mezheplere mensup olanlar arasında da taassup meydana gelmiştir.¹⁷

2. Mezhep Taassubu ve Cerh ve Ta'dil İlmindeki Yeri

Mezhep taassubu, "bir mezhebi diğer mezheplerden üstün kabul etmek, karşı tarafın öne sürmüş olduğu delillere rağmen bunu kabul etmeyerek dinin değişkenlerini sabite haline getirmek" şeklinde tanımlanmıştır.¹⁸ Mezhep taassubunun başka bir tanımı ise şöyledir: "Mezhep taassubu, hakikati sadece kendi içinde gören kapalı birliktelik, başkasına ait olanı tamamen reddeden, evrensel hakikatin ifadesi olan İslam dini yerine, kendi fırkasının hakikatini evrensel doğru varsayan, tabulaştırılan düşünce biçiminin adıdır."¹⁹

Mezhep taassubunun oluşumunda siyâsî, ilmî, fikrî ve sosyo-kültürel yapının büyük bir rolü olmuştur. Mezhep yanlısı siyâsî eğilimler bazen tek bir mezhebin benimsenip diğer mezheplerin tarihi süreç içinde unutulmasına sebep teşkil etmiştir.²⁰ Dolayısıyla mezhep

¹⁶ Kırtas hadisesi, Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci döneminde ortaya çıkan kargaşalar, Hz. Ali ile Muaviye arasında vuku bulan anlaşmazlıklar ve imamet gibi fikri ihtilaflar Hâriciler, Şîa ve Sünnilik gibi ideolojik yapılar ortaya çıkmıştır. Arif Ulu, "Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/3 (Haziran 2012), 126-133; Ayrıca Hz. Peygamber'in vefatı esnasında ve sonrasında ortaya çıkan Kırtas hadisesi, Sekîfe olayı ve Fedek arazisi gibi hadiselerin mezhepsel kaygılarla yorumlanması, ayrılığı ve taassubu körüklemektedir. Mezkûr mevzuların ayrıntılı bilgisi için bk. Abdulalim Demir, *İmâmîyye Şîasında Sahâbe Tasavvuru* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 157-216

¹⁷ Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*, 130.

¹⁸ M. Rahmi Telkenaroğlu, "İctihaddan Taklide Evrilmenin En Ağır Bedeli: Mezhep Taassubu", *UMDE: Dini Tetkikler Dergisi* 1/1 (Aralık 2018), 39.

¹⁹ Mehmet Zeki İşcan, "Taassuba Dayalı Din Anlayışı Karşısında Ebu Hanîfe Örneği", *Ekev Akademi Dergisi* 8/20 (Haziran 2004), 59-78.

²⁰ Bu bağlamda Kuzey Afrika'da daha önce Hanefî mezhebi yaygın bir mezhep iken Zîrî Emiri Muiz b. Bâdis'in (ö.454/1062) girişimiyle Hanefî mezhebi unutulmuş, bölge halkına yapılan baskılar sonucunda Maliki mezhebi benimsenmiştir. Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk.

taassubunun değişkenlik arz ettiği söylenebilir. Ancak kendilerine göre değişmez tek gerçek olan mezheplerinin öğretilerini, türlü işkencelere rağmen terk etmeyenler de olmuştur. Özellikle Mihne sürecinde “Halku’l Kur’an” görüşünü zorla dayatanlar Mutezile mezhebinin taassubu çerçevesinde, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi bu taassubu kabul etmeyerek türlü işkencelere maruz kalanlar da Ehl-i Hadis ekolünün taassubu çerçevesinde görüşlerini serdetmişlerdir.²¹

İslam bölgelerinde iç karışıklıkların yaşandığı, muhtelif fikrî ve sosyo-kültürel yapıların İslam topraklarında yaygınlaştığı bir dönemde isnad faaliyeti başlamış, akabinde isnadda yer alan râvilerin cerh ve ta’dil bakımından hadis rivâyetine ehil olup olmaması incelenmiştir. Özellikle İslam âlimleri hadisleri başta zındıklar olmak üzere yabancı saldırılara karşı korumak için bu ilmi ortaya çıkarmış ve yaygınlaştırmışlardır. Dönemin çalkantılı fikir tartışmaları da göz önüne alındığında taassup ehli, itikadî düşüncelerine zarar vermeyecek seviyede de olsa kendileri gibi düşünmeyen kesimlere bazen maksadını aşan sözler sarf etmekten geri durmamışlardır.²²

Herhangi bir ideolojik akıma mensup olan bir kimse hakkında yapılan tenkidin taassuptan kaynaklanabileceği gibi doğru bir değerlendirme de olabileceğini ifade eden Karahan’a göre ikincisi daha doğru bir değerlendirmedir. Bu sebeple herhangi bir kimse hakkında “Kaderîdir” veya “Şûdir” diyen münekkidin mutaassıp olduğu kararına hemen varmamak gerekir. Tenkit yapan münekkidin, ravinin itikadî yönü hakkında bilgi vermesi normal bir durumdur. Bir kimsenin hangi anlayışa bağlı olduğu hükmünü açıklamak bilgi vermekten ibarettir. Dolayısıyla cerh ve ta’dil ilminde taassup, ancak tenkit edilen şahıs söylenen itikadı taşımadığı halde münekkidin bazı aşırı ithamlarına maruz kalıyorsa söz konusu olur.²³ Bu hususta Ebû Hanîfe’ye yöneltilen eleştirileri örnek vermek mümkündür.

İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdr, ts.), 5/233-234; Telkenaroğlu, “İctihaddan Taklide Evrilmenin En Ağır Bedeli: Mezhep Taassubu”, 43.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü’l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve’n-nihal*, thk. Ali Mesen Fâûr (Beyrut: Dâru’l Mârif, 1993), 56; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Farq beyne’l-fırak ve beyânü’l-fırakati’n-nâciye minhüm* (Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, 1977), 114; Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1969), 184-220; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap İslam Medeniyetinde Entelektüeller* (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 83-150.

²² Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-Câmi’u beyâni’l-ilm ve fadlihî ve mâ yenbağî fi rivâyetihî ve hamlihî*, thk. Mahmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetu’l-Meârîf, trs.) 2/200.

²³ Sabri Kızılkaya, *Cerh ve Ta’dilde Mezhep Taassubu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 21; Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*, 131.

Ebû Hanîfe'nin hayatta olduğu ve vefatından hemen sonraki dönemlerde bazı kişisel tenkitler hariç fazla tenkit edildiğine rastlanmamıştır. Hatta dönemin münekkit âlimlerinden sayılan Yahyâ b. Sa'îd (ö. 198/813) ve Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) gibi otorite isimler bile Ebû Hanîfe'yi övmüştür. Ancak daha sonraki dönemlerde Ehl-i Rey - Ehl-i Hadis, Arap - Mevâlî münakaşaları, mihne sürecinde Mutezilî âlimlerin Hanefî mezhebini benimsemiş olmaları, Ebû Hanîfe hakkında çeşitli tenkitlerin yapılmasına yol açmıştır. Bu tenkitlerin ise bir kısmının uydurulduğu görülmektedir.²⁴

Ebû Hanîfe'nin hayatta olduğu ve vefatından sonraki dönemlerde tenkit edilmediğini ifade eden İsmail Hakkı Ünal'a göre Ebû Hanîfe hakkında vefatından çok sonra yapılan eleştiriler taassuptan kaynaklanmıştır.²⁵ Taassuptan kaynaklı yapılan cerhlerin kabul edilmeyeceğine dikkat çeken Abdulhay el-Leknevî bu konuda şöyle demiştir: "Münekkitler arasında cerhlerinin tamamında değil taassuplarından dolayı, sadece bir belde veya mezhep mensubunun hatasını bulma çabası içinde olanlar var. Bu durumda yapılan cerh geçerli sayılmayarak yapılan hata düzeltilmelidir."²⁶ Leknevî ile aynı görüşü benimseyen Tehânevî de (1892-1974) taassuptan kaynaklanan cerhin kabul edilmediğini belirtmektedir.²⁷ Neticede burada hepsine yer verilmese de münekkit âlimlerin çoğunluğunun taassuptan kaynaklanan cerhlerin kabul edilmeyeceğini savundukları görülmektedir.

3. Abdulhay el-Leknevî ve "er-Ref' Ve't-Tekmîl Fi'l-Cerh Ve't-Ta'dîl" Adlı Eseri

İdeoloji ve taassubu eleştiren son dönem âlimlerinden birisi Abdulhay el-Leknevî'dir (1848-1886). Asıl adı Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed olan el-Leknevî, *Ta'liku'l-Mümecced* eserinin mukaddimesinde kendi biyografisini bizatihi kaleme almıştır.²⁸ O, *el-Câmiu's-Sağîr* eserine *en-Nâfiu'l-kebîr limen yutâli'u'l Câmi'u's-Sağîr* adıyla yazdığı haşiye ile ilim dünyasına girdiğini belirtmektedir. Kendisinin yazmış olduğu biyografisine göre o,

---

²⁴ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 264; Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*, 132.

²⁵ Ünal, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, 264.

²⁶ Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed, *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettah Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1983).

²⁷ Zafer Ahmed b. Latîf et-Tehânevî el-Osmânî, *Kavâ'id fi ulûmi'l-hadis*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetu Matbûatu'l-İslâmiyye, 1984), 197.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed el-Leknevî, *et-Taliku'l-mümecced ulâ Muvattai'l-İmâm Muhammed*, thk. Takıyuddîn en-Nedvî, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1991), 1/55-58.

Hindistan'ın Banda şehrinde doğmuştur. Babası, Muhammed Abdulhalim, meşhur birçok kitabın müellifi, Hint, Arap ve Acem seçkinlerinin kendisi ile övündüğü bir şahsiyettir.²⁹

Leknevî, soyunun Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye dayandığını, bu sebeple de Ensârî diye de anıldığını belirtmektedir. Daha on yaşında iken Kur'an'ı hifzetmiş, kendisi gibi âlim olan babasından da hem naklî hem de Farsça, Belagat, yazım sanatı ve hat sanatlarının yanı sıra aklî ilimleri de öğrenmiştir. On yedi yaşında iken öğrenimini tamamlamış, daha sonra babasıyla gittiği Haydarâbâd'da Medresetü'n-Nizâmiyye'de iki yıl eğitim öğretim faaliyetinde bulunmuştur. Orada Sarf, Nahiv, Meânî, Beyân, Mantık, Hikmet, Tıp, Fıkıh, Usul'l-fıkıh, İlmü'l kelim, Hadis, Tefsir ve diğer derslerin kitaplarını okumuştur. Daha sonra bu alanlarda birçok eser yazmıştır. Babasıyla birlikte 1863 senesinde hacca gitmiş, dönüşünde Haydarâbâd'da tedris ve te'lîf faaliyetlerine devam etmiştir. Babasının vefat etmesi üzerine onun Haydarâbâd'da kadılık ve Adâletü'n-Nizâmiyye'deki yöneticilik görevi kendisine verilmek istendiyse de o bu teklifi kabul etmemiş, doğmuş olduğu Banda'ya geri dönmüş ve amcasının kızı ile evlenmiştir.³⁰

Leknevî, ikinci defa hacca gittiğinde Mekke'de Ahmed b. Zeynî Dahlân (ö. 1304/1886) ve İbn Humeyd'den (ö. 1295/1878), Medine'de ise Muhammed b. Muhammed el-Arab el-Mağribî, Abdülganî b. Ebû Saîd el-Ömerî (1235 – 1273) ve Ali el-Harîrî (? – 1247) gibi âlimlerden birtakım eserlerin rivayeti için icâzet almıştır. Babasının dayısı Muhammed Ni'metullah b. Nûrullah el-Ensârî'den (ö. 1299) matematik ve aklî ilimler, Muhammed Hâdim Hüseyin el-Muzafferpûrî'den Farsça ve riyâziyyât öğrenmiştir. Hamîdüddin Ferâhî'den (1863 – 1930) fıkıh okumuştur. Kısa ömrüne rağmen Zahîr Ahsen en-Nimevî, Muhammed Abdülbâkî el-Leknevî (1286 - 1364), İdrîs b. Abdülalî en-Nekrâmî gibi pek çok öğrenci yetiştiren Leknevî, 30 Rebûülevvel 1304'te (27 Aralık 1886) vefat etmiştir.³¹

Leknevî aklî ilimlerden çok naklî ilimlerle uğraştığını, naklî ilimlerden de hadis ilmine daha çok ilgi duyduğunu ve bunun Allah'ın kendisine bir lütfu olduğunu söylemektedir. Fakihlerin yolunu takip etmede aşırı taklitçilikten veya onları tamamen terk etmekten, yani ifrat ve tefritten uzak durmuştur. Ayrıca o, sadık rüya görme özelliğinin

²⁹ Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed el-Leknevî, *en-Nâfi u'l-kebîr limen yutâli u'l-Câmi â's-şâğîr* (Beyrut: Alimu'l-Kutûb, 1406),

³⁰ Leknevî, *en-Nâfi u'l-kebîr*, 67; İbrahim Hatiboğlu, "Leknevî", *DİA*, 27/133-134.

³¹ Leknevî, *en-Nâfi u'l-kebîr*, 67; Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed el-Leknevî, *Hadis Değerlendirme Kriterleri*, çev. Mahmut Yazıcı (Ankara: Takdim Yayınları, 2019), 21-22.

olduğunu, meydana gelecek bazı olayları daha önce rüyasında gördüğünü, Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman, İbn Abbâs, Hz. Fâtıma, Hz. Âişe, Ümmû Habîbe ve Muâviye gibi bazı sahabileri rüyasında ziyaret ettiğini; İmam Mâlik (ö. 179/795), Şemseddîn es-Sehâvî (ö. 902/1497), Celâleddîn es-Suyûtî (ö. 911/1505) gibi âlimlerle de görüşerek kendilerinden faydalandığını ileri sürmüştür. Bu şekilde onlardan aldığı bilgi ve feyizler ile başlı başına bir risaleyi doldurduğunu da iddia etmiştir.³²

Hadis ilimleri ve fıkıh yanında tefsir, tarih, ensâb, edebiyat, felsefe ve mantık ilimleriyle de meşgul olan Leknevî, İngiliz idaresinin Hint alt kıtasını işgalinin en yoğun yaşandığı dönemde dinin temel kaynaklarına dönüş hareketine önem vermiş, bu durum halkın kendisine olan güvenini arttırmış, Seyyîd Ahmed Han (1817-1898) öncülüğünde devam eden İngiliz yanlısı çabalarının halk nazarındaki etkisinin azalmasında önemli rol oynamıştır.³³

Leknevî'nin sarf, nahiv, mantık, münâzara, tarih, fıkıh, siyer ve hadis alanlarında yazmış olduğu birçok eseri mevcuttur. Hadis alanındaki bazı eserleri şunlardır; *el-Âsârü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*, *el-Ecvibetü'l-fâzıla li'l-esileti'l-aşereti'l-kâmile*, *et-Ta'lîku'l-mümecced alâ Muvatta'i-İmâm Muhammed*, *Hayrû'l-haber fi ezâni hayri'l-beşer*, *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dil*, *Şerhu'l-Hisni'l-hasîn li'l-Leknevî*, *Zaferü'l-emânî fi Muhtasari'l-Cürçânî (Zaferü'l-emânî bi-şerhi muhtasari's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî fi mustalahi'l-hadîs)*, *Zecrü'n-nâs alâ inkâri eser-i İbn Abbâs*.

Abdulhay el-Leknevî'nin kaleme almış olduğu *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dil* eseri, cerh ve ta'dil alanına büyük katkılar sunan bir eserdir. Leknevî eserin önsözünde bu kitabın yazılış amacını şöyle dile getirmektedir; "Bu kitap, sade şekilde yazılmış, zarif bir risaledir. Eserin adı, içeriği ve genel çerçevesini yansıtacak şekilde *er-Ref' ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dil* dir. Asrımızdaki erdemli ve âlim kimselerden birçoğunun, yolunu şaşmış bineklere binip gelişi güzel davranmalarından dolayı gördüğüm şeyler, beni bu eseri yazmaya sevk etmiştir. Nitekim onların cerh ve ta'dil konusunda yaralayıcı oldukları görülmektedir. Hâlbuki onlar çöllerdeki toy kuşları ve sarhoşlar gibidir. Bunun temel sebebi ise cerh ve ta'dil konularındaki cahillikleri ve yanlışları düzeltme eksiklikleri tamamlama mertebelerine

---

³² Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 21-22.

³³ Hatiboğlu, "Leknevî", 27/134-135.

sahip olamamalarından başka bir şey değildir. Nice erdemli kişiler sahih senetleri cerh etmiş, nice kâmil insanlar da zayıf isnatları sahih saymışlardır. Böylece zayıfı sahih, sahihi de zayıf olarak kabul ettiler. Neticede doğru yolu bulamadılar.”³⁴

Leknevî, eserinde Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbu'l-Kemâl*, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Mîzânü'l-İ'tidâl*, *Tehzîbü't-Tehzîb*, *Takrîbü't-Tehzîb*, *el-Muğnî* eserleri ile İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmîl* gibi eserlerden cerh ve ta'dile dair bilgileri nakletmenin kolay olmadığını belirtmektedir.³⁵

Abdülhay el-Leknevî'nin taassuptan dolayı tenkitte bulunan münekkitlere olan tavrı, te'lîf ettiği bu eserde Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) yönelik cerhleri tenkit etmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Hanîfe'nin cerh edilmesine, Mürcî ve Şîi olarak itham edilmesine tepki göstermiş, onu cerh eden âlimleri de sert bir şekilde tenkit etmiştir.³⁶ O, eserini iki çerçevede yazmıştır. Birincisi cerh ve ta'dil ile ilgili kriterleri bildirmek, ikincisi ise Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirilere delillerle cevap vermektir. Bu çalışmada Leknevî'nin mezkûr eserinde Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirilere verdiği cevaplar ele alınmaya çalışılacaktır.

3.1. Leknevî'nin Cerh ve Ta'dîl İlmi Bağlamında Ebû Hanîfe Savunusu

Râvilerin cerh ve ta'dîl durumlarını tespitinde en önemli husus, onların hangi sıfatlara sahip olacaklarının ve kendilerinde hangi kusurların bulunmaması gerektiğinin tespitidir.³⁷ Râvilerin sika olup olmadıklarını belirlemek için münekkit âlimler de bazı kriterler belirlemiştir. Ayrıca münekkit âlimlerin de sağlıklı hüküm verebilmeleri için bazı vasıflara sahip olmaları gerektiği belirtilmiştir. Râvilerin güvenilirliklerini tespit etmek adına birtakım kıstaslar belirleyen Abdülhay el-Leknevî, cerh ve ta'dîl edecek münekkit âlim için ilim, takva, verâ', doğruluk, bağnazlıktan uzak durmak, cerh ve sebeplerini bilme gibi kıstasları şart koşmuştur. Dolayısıyla bu kriterleri taşımayan bir kimsenin ne cerhinin ne de tezkiyesinin kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Devamında cerh ve ta'dîl kriterlerini

³⁴ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 129-131.

³⁵ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 52-53.

³⁶ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 371-373.

³⁷ Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*, 33.

belirleyen bir kimsenin bir mezhebe karşı tarafgir olmaması gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır.³⁸

Leknevî, önceki münekkit âlimleri, bir râviyi değerlendirirken sadece cerh edildikleri yönlerini öne sürmelerini, ta'dîl sebeplerine ise değinmemiş olmalarını eleştirmektedir. O bu yöntemi yanlış bulmakta, hem cerh sebebinin hem de ta'dîl sebebinin mutlaka belirtilmesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Aynı şekilde bir râvinin sadece kusurlarını görüp iyi yönlerini görmemek doğru değildir.³⁹ Leknevî aynı şekilde önceki münekkit âlimlerin cerh ettikleri râvinin sadece bir anlık davranışlarından dolayı eleştirildiklerini, ayrıca bu tür anlık hatalarından dolayı sövüldüklerini belirtmektedir. Leknevî bu şekilde yapılan râvi değerlendirmelerinin yanlış olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰ Bu açıdan bakıldığında Leknevî'nin ravilerin sövülmeden, anlık kızgınlıkla değil daha insafli ve adil değerlendirmelerle cerh edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Onun mezkûr açıklamalarına bakıldığında râvi ve hadis değerlendirmelerinde önceki münekkitlere göre daha mütesâhil olduğu söylenebilir.

Leknevî söz konusu kriterleri belirlerken de örnek olarak *Fevâtihu'r-rahamût şerhu müsellemi's-sübût'* eserinde Darekutnî'nin (ö. 385/995) Ebû Hanîfe'ye yönelik tenkitlerini ele almıştır. O, Dârekutnî'nin bu sebeple mutaassıp olduğunu şöyle belirtmiştir: "Tezkiye edenin adil, cerh-ta'dîl sebeplerini bilen, insafli ve samimi olması, mutaassıp ve kibirli olmaması gerekir. Zira mutaassıbın sözüne güvenilmez. Ancak Dârekutnî, Büyük İmam Ebû Hanîfe'yi hadiste zayıf olmakla eleştirmiştir. Bundan büyük bir çirkinlik olabilir mi? Hâlbuki o, verâ' ve takva sahibi, günahlardan arınmış ve Allah'tan korkan bir âlimdir. Ona hangi durumdan dolayı zayıflık nispet edilebilir?"⁴¹

Leknevî akabinde Ebû Hanîfe'nin fıkıhla meşgul olduğu ve rivayetlerini sadece Hammâd b. Ebû Süleyman'dan (ö. 120/738) aldığı için tenkit edildiğini belirtir. Tenkide cevap olarak da Ebû Hanîfe'nin Hammâd dışında Muhammed Bâkır (ö. 114/733) ve A'meş (ö. 148/765) gibi râvilerden de rivayetlerinin olduğunu, ayrıca söz konusu iddia doğru olsa

³⁸ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 43-44.

³⁹ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 66-67.

⁴⁰ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 68.

⁴¹ Dârekutnî telif etmiş olduğu *Sünen'*inde "Bâbu zikri kavlihi sallallahu aleyhi ve sellem: Men kâne lehû imâmun fe kırâetü'l-imâmî lehû kırâetun ve ihtilâfu'r-rivâyeti fi zâlik" şeklinde bab başlığı açmış ve Ebû Hanîfe'yi eleştirmiştir. Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 2/107 Abdulfettâh Ebû Gudde *er-Ref' ve't-tekmîl* eserine yazdığı şerhte şöyle demiştir: Dârekutnî Ebû Hanîfe'ye karşı tutuculuğu ile bilinir. Birçok âlimin de ifade ettiği gibi o, Şafîî mezhebini destekleme konusunda mutaassıp birisidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 70.

dahi Hammâd dışında bir râviden rivayet alma ihtiyacının olamayabileceğini belirtmiştir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin fıkıh ve rey ehli olmasının hadisle meşgul olmadığı anlamına gelmeyeceğini belirtmektedir.⁴²

İmam Dârekutnî, Şafî mezhebine mensup olup Ebû Hanîfe'ye karşı tutuculuğu ile bilinir. Leknevî, Ebû Hanîfe'yi tenkit ettiği için Dârekutnî'yi sert bir şekilde eleştirmektedir.⁴³ Böylece kendisinin de benimsemiş olduğu "râvi değerlendirmede mutaassıp olmama" kuralını ihlal ettiği, Ebû Hanîfe'yi desteklerken az da olsa taassubi bir tutum gösterdiği anlaşılmaktadır.

Leknevî, Dârekutnî gibi Ebû Hanîfe'yi tenkid ettiği için Ebûbekr b. Ebî Şeybe'yi de (ö. 235/849) eleştirmektedir. O, Ebû Hanîfe'ye reddiye yazdığı için İbn Ebû Şeybe'yi taassup ehli arasında zikretmektedir. Nitekim İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef* eserinde "Bâbu'r-reddi alâ Ebî Hanîfe" şeklinde bir bâb başlığı açtığını ve bununla taassuba girdiğini, halbuki mürselleri bile kabul eden Ebû Hanîfe için reddiye yazmanın mümkün olamayacağını belirtmiştir.⁴⁴ Hâlbuki Ebû Hanîfe'nin, Rasûlullah'tan gelenler başım gözüm üstündedir, onun ashabından gelen rivayetleri de terk etmem sözünü naklederek onu savunmuştur.⁴⁵

Abdulfettâh Ebû Gudde (1917-1997) ise söz konusu metne yazdığı şerhte şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: "İmam Ebû Hanîfe'nin mezhebine karşı kızgın olan bazı kimseler, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannefi*'ndeki bu bâbı özel olarak neşretmeye gayret edip bu bölümü, Hindistan'da bastırdılar. Maksatları ise Hindistan'da yaşayan Hanefî mezhebine mensup âlimleri kışkırtmaktı. Zîra Hanefî mezhebi, Hindistan'daki Müslümanların çoğunun mezhebini teşkil etmekteydi."⁴⁶

Leknevî, Dârekutnî ve İbn Ebî Şeybe gibi âlimleri mutaassıp olmakla tenkit ederken dikkat çekici bir hususa değinmektedir. Mezkûr husus da bu âlimlerin Ebû Hanîfe'yi tenkid ederken İmam Şafî'yi eleştirmemeleridir. Hâlbuki Şafî'nin "Aynı dönemde yaşasaydım tartışacağım kimselerin sözlerini nasıl kabul edeyim" dediğini, mürselleri reddettiğini,

⁴² Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 71-72.

⁴³ Dârekutnî, *Sünen*'inde Ebû Hanîfe'den rivayet edilen birçok hadisi tenkit etmiştir. Bunları infirâd, sika râvilere muhalefet gibi sebeplerle reddetmiştir. Aynı şekilde mürsel hadisi vasletmek, mevkuף hadisi merfû göstermek, metinde yanlışlık gibi kusurlar da bunlar arasındadır. Ayrıntılı bilgi için bk. al-Bakri, "Dârekutnî'nin Kitâbü's-Sünen'de Ebû Hanîfe'ye Yönelik Hadis Tenkitleri", 1-37.

⁴⁴ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 73.

⁴⁵ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 76.

⁴⁶ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 73.

Kur'an'ın âmmını kıyas ile tahsis ettiğini belirtmiştir. Bütün bunlara karşılık onların Ebû Hanîfe'yi tenkit etmelerinin taassuptan kaynaklandığını ısrarla vurgulamaktadır.⁴⁷ Leknevî bu değerlendirmeleri yaparken Ebû Hanîfe karşıtlarının taassup ehli olduklarını belirtmiş İmam Şafîi'nin de bu değerlendirmelerine katılmadığına dikkat çekmiştir. Dolayısıyla onun Ebû Hanîfe'yi savunurken İmam Şafîi'yi de tenkit ettiği görülmektedir.

Müellif, Dârekutnî ve İbn Ebî Şeybe'nin yanı sıra Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) Ebû Hanîfe'yi tenkit ettiğine dikkat çekmektedir. O, *Tenvîrû's-sâhife bi menâkibi'l-İmam Ebî Hanîfe* eserinde, 'Hatîb'in sözüne aldanma, onun Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel ve onların müntesibi olan âlimlerden bir gruba karşı taassubiyeti vardır, onlara var gücüyle saldırmıştır' diyerek Hatîb'i Ebû Hanîfe'yi eleştirdiği için tenkit etmiştir.⁴⁸ Leknevî, *er-Ref ve't-tekmîl* adlı eserinde İbnü'l-Cevzî'nin de Ebû Hanîfe'yi eleştirme hususunda Hatîb'e mutabık olduğunu belirtmiş, İbnü'l Cevzî'nin torununun, dedesini bu konuda Hatîb'e tabi olmasından dolayı eleştirdiğini kaydetmiştir.⁴⁹

Leknevî, yukarıda zikredilen münekkit âlimlerin Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirilerini ele aldıktan sonra şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: "Bir kimseyi cerh edenin söz veya tutumundan anlaşıldığına göre cerh ettiği kimseyi, ona karşı taassubundan dolayı cerh ettiği ortaya çıkarsa, o cârihin cerhi kabul edilmez. Eğer o cârih, büyük âlimlerden bir topluluğa karşı taassup sahibi ise onun cerhine güven kalkar ve gereksiz bir şekilde cerh eden kimselerden sayılır."⁵⁰ Leknevî bu değerlendirmeleriyle taassup ehlinin yapmış olduğu cerhe itina ile yaklaşmak gerektiğine dikkat çekmektedir. Eğer cârih, cerh ettiği âlimin muhalifi olan bir ideoloji veya mezhebe mensup ise bu cerhinin kabul edilemeyeceğini savunmaktadır.

Leknevî eserinde cerhin ta'dîle öncelenmesi konusuna değinirken Ebû Hanîfe'nin cerhinin geçersiz oluşuna işaret etmektedir. Bilhassa bu bölümde Ebû Hanîfe'nin, hocası Hammâd b. Ebû Süleyman, öğrencileri Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) ile diğer Kûfeliler hakkında "Onlar Mürcîedendi" şeklindeki cerhlerin kabul edilemeyeceğini ifade etmektedir. Bu cârihler arasında yer verdiği Nesâî'nin de (ö.

---

⁴⁷ Leknevî, *er-Ref ve't-tekmîl*, 74.

⁴⁸ Leknevî, *er-Ref ve't-tekmîl*, 74.

⁴⁹ Leknevî, *er-Ref ve't-tekmîl*, 78.

⁵⁰ Leknevî, *er-Ref ve't-tekmîl*, 78.

303/915) müteşeddîd âlimlerden olduğunu ve onun Ebû Hanîfe hakkındaki cerhinin kabul edilmeyeceğini savunmaktadır.⁵¹ Nitekim Zehebî'nin *Mizânü'l İ'tid'al* eserinde Nesâî'nin Ebû Hanîfe'yi hıfzından dolayı taz'if ettiği görülmektedir.⁵²

Ebû Hanîfe'yi cerh eden Hatîb'in de cerhinin geçersiz olduğunu ifade eden Leknevî'ye göre Ebû Hanîfe'yi tevsik edenlerin sayısı cerh edenlerden daha çoktur. Ehl-i Hadis'in onu en çok eleştirdikleri husus re'y ve kıyasa dayanmış olmasıdır. Bu ise bir kusur değildir. Alî İbnü'l Medinî'ye (ö. 234/848-49) göre Ebû Hanîfe sika olup Şu'be b. el-Haccâc'ın (ö. 160/776) onun hakkında övgü dolu ifadeleri vardır. Hatta Yahya b. Maîn (ö. 233/848) "'Arkadaşlarımız Ebû Hanîfe ve talebeleri hakkında aşırıya kaçıyorlar' dediğinde ona 'yalan söyler miydi?' diye soruldu. O da 'Hayır!' cevabını verdi.⁵³ Müellif bu hususlara değindikten sonra Ebû Hanîfe'nin eleştirildiği konuların çoğunu çürüttüğünü, bu hususta geniş bilgileri *et-Ta'liku'l-mümecced el-müte'allik bi-Muvatta-i Muhammed* adlı eserinin girişinde dile getirdiğini belirtmiştir.⁵⁴

Leknevî müteşeddîd âlimlerin cerhine ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini vurgular. Ona göre İbnü'l-Cevzî, Ömer b. Bedr el-Mevsîlî (ö. 622/1225), Radiyüddîn es-Sâğânî (ö. 650/1252), Cûzekânî (ö. 543/1148), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi âlimler müteşeddîd münekkitlerdir. Ona göre bu âlimler, bazı sahih hadisleri zayıf ve mevzû görmüş, cerhi gerektirmeyen bazı küçük kusurları dahi büyütmüşlerdir. Dolayısıyla bu türden yapılan değerlendirmeler doğru değildir.⁵⁵ Leknevî'nin müteşeddîd kabul edilen âlimlerin yöntemlerini doğru bulmaması ve küçük kusurların cerh sebebi olamayacağına yönelik ifadeleri onun hadis değerlendirme hususunda mütesâhil bir duruş sergilediğini göstermektedir.

3.1.1. Ebû Hanîfe'nin Mürcie'ye Mensubiyeti İddialarına Karşı Reddiye

Erken dönemden itibaren yanlış anlaşılan hususlardan birisi de Ebû Hanîfe'nin Mürcie mezhebi ile olan münasebetidir. Bu husus günümüzde de birçok araştırmaya konu

⁵¹ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 120-121.

⁵² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî, *Mizânü'l-İtidâl fi Nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Mârifet, 1963), 4/265.

⁵³ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 127.

⁵⁴ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 127.

⁵⁵ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 330-331.

olmuş ve Ebû Hanîfe'nin Mürcî olduğu iddialarına cevap verilmiştir.⁵⁶ Ebû Hanîfe'nin Mürcî olduğu söylemlerinin yanlış anlaşıldığına dikkat çeken Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl* adlı eserinde Ebû Hanîfe'ye dair ithamları değerlendirirken onun Mürcî olduğu iddialarına da şöyle cevap vermektedir: “*Mîzânu'l-i'tidal, Tehzîbu'l-kemâl, Tehzîbu't-tehzîb, Takrîbu't-tehzîb* gibi eserlerde, sağlam münekkit âlimlerin, birçok râvi hakkında **رُمي بالإرجاء** (Mürcii olmakla suçlandı), **كَانَ مُرَجًا** (Mürcî idi) gibi ifadelerle irca ile cerh edildiklerini gördüklerinde, o râvilerin Ehl-i Sünnet'ten çıkıp bidat fırkalara girdiklerini, bununla cerh edildiklerini ve sapkın Mürcie mezhebinden sayıldıklarını zannederler.”⁵⁷

Leknevî, İrcânın iki anlamda kullanıldığını söylemektedir; birincisi sapkınlık olan ircâ ki büyük günah işleyenlerin durumlarını ahirete bırakan bidat mezhep olan Mürcie'yi kapsamaktadır. İkincisi ise sapkınlık olmayan ircâdır. Birincisi sapkın Mürcie, ikincisi ise Ehl-i Sünnet Mürciesi'dir. Leknevî, Ebû Hanîfe, öğrencileri, hocaları ve onlar gibi bazı güvenilir râvilerin sapkın Mürcie'den olmadığını, Ehl-i Sünnet Mürcie'sine mensup olduğunu savunmaktadır.⁵⁸ Şehristânî (ö. 548/1153) Gassânîye'yi anlatırken Gassân'ın da Ebû Hanîfe'den kendi görüşlerine benzer görüşler naklettiğini ve onu Mürcie'den saydığını belirtmiş, ancak bunun Ebû Hanîfe'ye karşı bir iftira olduğunu ısrarla vurgulamıştır.⁵⁹ Ebû Hanîfe ve arkadaşları için “Mürcietü's-Sünne” denildiğini de açıklamıştır. Bu hususu bizzat Ebû Hanîfe, Osman el-Bettî'nin (ö. 143/760) kendisine gönderdiği mektupta “Siz Mürciesiniz” şeklindeki ithamına karşın “Mürcie iki kısımdır: Mürcie-i Mel'ûne ki ben onlardan uzağım, Mürcie-i Merhume ki ben onlardanım”⁶⁰ şeklinde cevap vermiştir.

Leknevî, İbn Hacer el-Heytemî'nin de (ö. 974/1567) Ebû Hanîfe hakkındaki Mürcie ithamının yanlış anlaşıldığı ifadesine yer vermektedir. Nitekim İbn Hacer *Hayrâtü'l-hisân fi menâkibi'n-Nu'mân* eserinde Ebû Hanîfe'nin Mürcie'ye mensup olmadığını şöyle

⁵⁶ Ebû Hanîfe-Mürcie ilişkisinin tarihsel seyri için bk. Ahmet Ateşyürek, “Ebû Hanîfe Mürcie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 105-113.

⁵⁷ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 252.

⁵⁸ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 295.

⁵⁹ Şehristânî, *el-Milel* eserinde bidat fırkalardan bahsederken bu fırkalardan birisinin Mürcie olduğunu belirtmektedir. Ona göre İrcâ iki manaya taalluk eder. Birincisi ertelemek manasına gelirken ikincisi ümit verme anlamına gelmektedir. Birinci anlama göre Mürcie ameli, niyet ve inançtan sonraya bırakmak demektir. İkinci anlamdaki Mürcie ise günahın imana bir zararının olmadığını söylemelerinden dolayı bu adı almışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1404), 1/126; Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 293.

⁶⁰ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 357.

açıklamaktadır: “Bazıları Ebû Hanîfe’yi Mürcie mezhebinden saymıştır. Bu ifade hakiki manada kullanılmamıştır. Mürcie’den Gassân, Ebû Hanîfe adına Mürcîî görüşler aktarmış ve onu Mürcie’den addetmiştir. Bu, Ebû Hanîfe’ye atılmış bir iftiradır. Gassân kendi fikirlerini büyük İmama dayandırarak kendi mezhebini yaygınlaştırmayı amaçlamıştır.⁶¹

Leknevî’ye göre Ebû Hanîfe’nin Mürcîî olarak nitelendirilmesinin temel sebebi onun (Ebû Hanîfe’nin) “İman kalp ile tasdiktir, artıp eksilmez” şeklindeki ifadesidir. Aynı şekilde ona göre Ebû Hanîfe ameli imandan sonraya bıraktığı için Mürcie mezhebine nispet edilmiştir. Bunun bir diğer sebebi ise Ebû Hanîfe’nin ilk asırda Mu’tezile ve Kaderiyye’ye karşı çıkmasıdır. Zira Mu’tezile kader konusunda kendilerine karşı çıkanları Mürcîî olarak nitelendirmiştir.⁶² Bu tür sebeplerden dolayı Mu’tezile’nin Ebû Hanîfe’yi Mürcîî’likle itham ettiği anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda Ebû Hanîfe’yi Mürcîîlikle itham edenler arasında Abdulkadir-i Geylânî de (ö. 561/1166) bulunmaktadır. Leknevî, Abdulkadir-i Geylânî’nin *Gunyetu’t-talibîn* adlı eserinde Ebû Hanîfe’nin iman konusunda sapkın Mürcie’den olduğunu kaydettiğini belirtmektedir. Bu hususu ifade ederken de Ebû Hanîfe’nin te’lif etmiş olduğu *Fıkhu’l-ekber* ve *Kitâbu’l-vasıyye* adlı eserlerinde iman ile imanun şubeleri konusundaki görüşlerinin Mürcie’nin doktrinlerinden tamamen uzak olduğunu söyleyerek bunu delillendirmeye çalışmaktadır. Ebû Hanîfe’nin Abdulkâdir-i Geylânî gibi sevilen bir şeyh tarafından bu şekilde eleştirilmesinin bir skandal olduğunu da ilave etmektedir.⁶³

Bazı kesimler Geylânî’nin Hanefileri kurtulamayacak olan fırkalar arasında zikrettiği için tarikatına mensup olanların Hanefîlikten çıkmaları gerektiğini belirtmişlerdir. Leknevî bunların doğru olmadığını düşünmekte ve bu hususta Geylânî’nin “Hanefîlerden olan Mürcîîler” sözünü izah etmeye çalışmaktadır. Ayrıca Geylânî bu sözü gerçekten olsa dahi tek kişinin muhalefetinin geçersiz olduğunu ve bu söze uymamak gerektiğini

⁶¹ Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa’dî, *el-Hayrâtü’l-hisân fi menâkıbi’l-İmâmi’l-Azam Ebî Hanîfe en-Nu mân* (Dımaşk: Dâru’l-Hedy ve’r-Rüşd, 2007), 1-193; Leknevî, *er-Ref’ ve’t-tekmîl*, 364-366.

⁶² Leknevî, *er-Ref’ ve’t-tekmîl*, 360-361.

⁶³ Leknevî, *er-Ref’ ve’t-tekmîl*, 374-378.

savunmaktadır.⁶⁴ Geylânî'nin bu sözü başkalarından naklettiğine dair iddialara cevap verirken de "sözü nakleden eğer eleştirmezse tasdik etmiş sayılacağını" belirtmektedir.⁶⁵

Leknevî Abdulkâdir-i Geylânî'nin *Gunye*'de Ebû Hanîfê'nin Mürcî olduğu işaret ettiği sözün bazı kesimlerce Geylânî'ye ait olmadığı, sonradan *Gunye*'ye sokuşturulduğu iddialarına da cevap vermektedir. Dolayısıyla *Gunye*'deki bu sözün Geylânî'ye ait olduğunu delillerle öne sürmeye çalışmaktadır.⁶⁶ Öte yandan Geylânî'nin kastettiği Ebû Hanîfe künyesinin başkasına ait olduğunu öne sürenlere karşı da delille cevap vermektedir. Nitekim ona göre Geylânî'nin Ebû Hanîfe adını zikrettikten sonra Nu'man b. Sâbit demesi bu iddianın geçersizliğini ortaya koymaktadır.⁶⁷

Leknevî, Geylânî'nin Ebû Hanîfê'nin Mürcî olduğu dair ifadesini izah ederken Alî el-Kârî'nin (ö. 1014/1605) savunmuş olduğu⁶⁸ onun daha önce zikrettiğimiz bidat olan Mürcie'yi değil Sünnet olan Mürcie'yi kastettiği iddialarının da doğru olmadığını savunmaktadır.⁶⁹ Hanefîler arasında pratikte Hanefî olup itikatta Mu'tezilî, Şîî ve Mürcî olan grupların olduğu dolayısıyla Geylânî'nin kastettiği Mürcîler'in Hanefîler'den bir grup olduğu iddialarının da yersiz olduğuna işaret etmektedir. Nitekim *Gunye* adlı eserindeki ibare Mürcie'nin asıl, Hanefîliğin de onun bir fûrûu olduğuna dikkat çekmektedir. Ancak yukarıdaki iddiaya göre Hanefîlik asıl, Mürcie ise onun bir fûrûudur. Bu da Leknevî'ye göre mezkûr iddianın doğru olmadığını göstermektedir.⁷⁰

Leknevî Geylânî'nin Ebû Hanîfe hakkındaki tenkitlerini değerlendirirken şöyle bir neticeye varmaktadır: *Gunye* adlı eserinde zikredilen Hanefîlerin sapkın Mürcie'den olduğuna yönelik sözüne muhatap olanlar Ebû Hanîfê'nin öğrencileri arasında sadece mârifetullah ile Allah ve Râsûlünü ikrardan ibaret olduğunu söyleyenlerdir. Bu fikir de sadece Gassâniyye'ye uygun düşmektedir. Dolayısıyla Hanefîlerden kasıt onlardır. Nitekim Kûfeli Gassân, bidat görüşlerini Ebû Hanîfê'ye dayandırarak söylemekte ve onu kendisi gibi

---

⁶⁴ Leknevî, *er-Ref ve't-tekmîl*, 379.

⁶⁵ Leknevî, *er-Ref ve't-tekmîl*, 379.

⁶⁶ Leknevî, *er-Ref ve't-tekmîl*, 381.

⁶⁷ Leknevî, *er-Ref ve't-tekmîl*, 384.

⁶⁸ Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Şerhu Fıkhu'l-Ekber*, thk. Mervân Muhammed eş-Şîâr (Dımaşk: Dâru'n-Nefâis, 2009), 67.

⁶⁹ Leknevî, *er-Ref ve't-tekmîl*, 385.

⁷⁰ Leknevî, *er-Ref ve't-tekmîl*, 385-387.

Mürcie'den saymaktaydı.⁷¹ Dolayısıyla Leknevî, Ebû Hanîfe'yi iddiaları araştırmadan bu şekilde eleştirenlerin tenkitlerini kabul etmemektedir. O bu eleştirilere cevap verirken Ebû Hanîfe'ye olan bağlılığını göstermekte bu hususta tasavvufa olan yaklaşımını da Geylânî bağlamında ortaya koymaktadır.

3.1.2. Ebû Hanîfe'nin Şiîliğe Mensubiyeti İddialarına Karşı Reddiye

Tarih boyunca birçok fırka kendi ideolojisine yakın gördükleri âlimlere itibar etmiş ve o âlimlerin kendi mezheplerine mensup olduklarını iddia etmişlerdir. Bu fırkalardan birisi de Şiîliktir. Ebû Hanîfe Mürcîlikle itham edildiği gibi bazı âlimlerce Şiîlikle de anılmıştır. Leknevî, mezkûr eserinde Şiî'lerin Ebu'l Fadl es-Süleymânî'nin Ebû Hanîfe'nin Şiîlere mensup olduğu ifadesine dayanarak onu Şiîlikle itham ettiklerini belirtmektedir. O Zehebî'nin *Mîzân*'ında Ebu'l-Fadl es-Süleymânî'nin Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan önceye alan Şiî hadisçilerin adlarını sıralarken A'meş (ö. 148/765), Nu'man b. Sâbit, Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Abdurrezâk (ö. 211/826-27), Ubeydullah b. Mûsa ve İbn Ebû Hâtim'i de (ö. 327/938) zikretmektedir. Bu sebeple Süleymânî'nin bu sözünün kabul edilebilir olmadığını ve Ebû Hanîfe'nin Şiî olmadığını belirtmektedir.⁷² Leknevî Ebû Hanîfe'nin Şiî olduğu iddialarının doğru olmadığını söylemektedir.⁷³

3.1.3. Buhârî'nin Tenkitlerine Karşı Ebû Hanîfe Savunusu

Hadis kaynakları arasında en sahih kitap olduğu kabul edilen *el-Câmiu's-Sahîh* eserinin müellifi Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), dolaylı ve doğrudan birçok râviden hadis alıp nakletmiştir. Buhârî'nin hocaları arasında Humeydî (ö. 219/834) gibi Ebû Hanîfe hakkında olumsuz değerlendirmede bulunanlar da mevcuttur.⁷⁴ Bu tür rivayetleri naklettiği için Buhârî'nin de dolaylı olarak Ebû Hanîfe'yi eleştirdiğini düşünen âlimlerden birisi de Abdulhay el-Leknevî olmuştur.

Leknevî dolaylı olarak Buhârî'nin de Ebû Hanîfe'yi eleştirdiğine ve Buhârî'nin daha sonra bu tenkidi için pişman olup tövbe ettiğine dikkat çekecek bazı sözler sarf etmektedir. Zehebî'nin Buhârî'nin tercemesinde zikrettiği şu sözleri ile onun Ebû Hanîfe hakkındaki

⁷¹ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 387-388.

⁷² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Mîzânul-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Mârifet, 1963), 2/588; Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 374.

⁷³ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 372-373.

⁷⁴ Enbiya Yıldırım, *Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye ve Hanefîlere Bakışı* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 227.

tenkitlerinde pişman olduğunu belirtmektedir: “Bekr b. Münîr, Buhârî'nin şöyle dediğini nakletti: ‘Gıybet ettiğim kimseden dolayı hesaba çekilmemek üzere Allah’a kavuşmayı ümit ediyorum.’”⁷⁵

Ben de (Zehebî) derim ki; Buhârî, doğru bir söz söylemiştir. Onun cerh ve ta'dîldeki sözlerine bakan biri onun, insanlar hakkında zayıf kabul ettiği kimselerdeki insafı tutumunu anlar. Nitekim Buhârî, genelde “*münkeru'l-hadis*”, “*seketû 'anh*”, “*fîhi nazar*”, gibi sözleri söylemiştir. “*Fulân kezzâb*” veya “*kâne yeda'u'l-hadîs*” (falan hadis uydurur) şeklinde çok az söz kullanmıştır.⁷⁶ Konu ile ilgili Irâkî (ö. 806/1404) *Elfiye* adlı eserinin şerhinde şöyle demektedir: “*Fülân fîhi nazar*” ve “*fülân seketû anh*” sözleri, Buhârî'nin hadislerini almadığı raviler hakkında söylediği ifadelerdir.⁷⁷

Leknevî Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye yönelik tenkitlerini doğrudan vermemiş, konuya dolaylı olarak işaret etmiştir. *er-Ref' ve't-tekmîl*'i şerh eden Abdulfettah Ebû Gudde ise Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye yapmış olduğu tenkitlere değinerek Leknevî'nin bu sözünü şöyle izah etmektedir: “Buhârî *et-Târîhu's-sağîr* adlı eserinde Ebû Hanîfe hakkında olumsuz iki rivayeti nakletmekten çekinmemiştir. Birinci rivayete göre hocası Humeydî'nin Ebû Hanîfe hakkında söylediği ‘Rasûlullah'ın ve ashabının haccı ve onun dışındaki diğer konulardaki sünnetleri hakkında bilgi sahibi olmayan bir adam, miras, ferâiz, zekat, namaz ve diğer dini hususlarda nasıl taklit edilebilir?’ ifadesine yer vermektedir.⁷⁸ İkinci rivayette ise Nuaym b. Hammâd'ın (ö. 228/843) Ebû İshâk el-Fezârî'den (ö. 188/804) naklettiğine göre o, Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) yanındayken Nu'mân b. Sâbit'in ölüm haberi gelince Süfyân “Allah'a hamdolsun! O, yavaş yavaş İslam dinini bozuyordu. İslam'da ondan daha uğursuz bir kimse olmamıştır” dedi.⁷⁹

Ebû Gudde ikinci rivayeti önce metin daha sonra sened yönüyle eleştirmektedir. O mezkûr rivayetleri eleştiren âlimlerin sözlerine de yer vermektedir. Söz konusu rivayetlerin

⁷⁵ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 393.

⁷⁶ Zehebî, *Mizan*, 1/516; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hind: Dâiretu'l-Meârif, 1908), 2/311; Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 399.

⁷⁷ Abdulfettah Ebû Gudde *er-Ref' ve't-tekmîl* eserine yapmış olduğu şerhte Buhârî'nin ravileri cerh etmedeki lafızlarının katıllıkla nitelendirilmemesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu husus Şu'be b. Haccâc'ın birçok sözünde de görülmektedir. Dolayısıyla Buhârî'den beklenmedik bir şekilde bazı raviler hakkındaki tenkitleri diğer tercemelere oranla şiddetli olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 402-403.

⁷⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, (Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1986), 1/158; Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 392-393.

⁷⁹ Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, 174; Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmîl*, 392-393.

metin tenkidine yer verirken “İslam’da uğursuzluk yoktur”⁸⁰, “Üç şeyin dışında uğursuzluk yoktur”⁸¹ hadislerini göz önünde bulundurmakta ve Ebû Hanîfe hakkında Buhârî’nin yer verdiği bu rivayetlerin yersiz olduğuna dikkat çekmektedir.

Sened olarak da isnadda Nuaym b. Hammâd’ın (ö. 228/843) yer aldığını, bu râvinin Hz. Peygamber aleyhinde olmasa da Ebû Hanîfe aleyhinde hadis uyduran birisi olduğunu belirtmektedir.⁸² Ayrıca Ebû Gudde’ye göre Nuaym, Hanefilere karşı çok şedîd bir râvi olup Ebû Hanîfe’ye karşı taassup içerisindedir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe hakkındaki sözü ve rivayeti kabul edilmez.⁸³

Abdulfettah Ebû Gudde de hocası Leknevî gibi Ebû Hanîfe’yi eleştiren rivayetlere yer verdiği için Buhârî’yi dolaylı olarak tenkit etmektedir. Ancak Buhârî, bazı hocaları Ebû Hanîfe’yi eleştirdiği için olumsuz bir etki altında kalmıştır. Hanefilerden bazı âlimler, Humeydî gibi hocalarının Ebû Hanîfe’yi eleştirmesi sebebiyle Buhârî’yi eleştirirler. Leknevî’nin de Buhârî’yi bu sebeple dolaylı olarak tenkit ettiği anlaşılmaktadır. Hâlbuki Buhârî’nin Ebû Hanîfe hakkında rivayet ettiği bu sözlerin kendisine ait olmadığı açıktır.

Ebû Hanîfe’yi özellikle Ehl-i Hadis’e mensup münekkit âlimlere karşı savunan ve hakkındaki tenkitlere delillerle cevap vermeye çalışan Leknevî’nin taassuba taassupla karşılık verdiği görülmektedir. Bilhassa bu hususu cerh ve ta’dil ilmine yönelik te’lîf etmiş olduğu bir çalışmada ayrıntısıyla ele alması da dikkat çekici bir durumdur. Erken dönemde eleştiri odağında kalan Ebû Hanîfe hakkındaki mezkûr tenkitlerden bir kısmının doğru olmadığı gerçeğinin yanı sıra Leknevî’nin bu hususu cerh ve ta’dil ilmine dair telif etmiş olması da kayda değer bir husustur. Dolayısıyla Leknevî’nin eserini iki amaçla telif ettiği, birincisinin cerh ve ta’dil kriterlerini belirlemek, ikincisinin de Ebû Hanîfe’yi eleştirilere karşı savunmak olduğu görülmektedir.

Sonuç

Belirli bir doğrultuda inanış, düşünce ve davranış haklı çıkarmak manasındaki ideoloji birçok sahada koyu bir muhafazakârlığı ifade etmektedir. Farklı anlayışları kabul etmeme, farklılıklara kapalı olma manasındaki taassup mezhepsel alanda ideolojinin

⁸⁰ Leknevî, *er-Ref’ ve’t-tekmîl*, 392-393.

⁸¹ Leknevî, *er-Ref’ ve’t-tekmîl*, 392-393.

⁸² Leknevî, *er-Ref’ ve’t-tekmîl*, 393.

⁸³ Leknevî, *er-Ref’ ve’t-tekmîl*, 402-403.

tanımıyla örtüşmektedir. Tarih boyunca birçok âlimin, başkasına ait olanı tamamen reddettiği, kendi fırkasının hakikatini evrensel doğru varsayan mezhep taassubuna kapıldığı ve kendi fırkasına muhalif olan âlimleri de yeri geldiğinde sert bir şekilde tenkit ettiği söylenebilir. Bu türden tenkitlere maruz kalan âlimlerden birisi de Ebû Hanîfe olmuştur.

Ebû Hanîfe'yi karşıt tenkitlere karşı reddiyelerle savunan Hanefî âlimlerden birisi olan Abdülhay el-Leknevî, cerh ve ta'dîl kriterlerini belirlemek üzere telif ettiği *er-Ref' ve't-Tekmîl* eserinde Ebû Hanîfe'yi eleştirilere karşı savunmuştur. Leknevî'nin cerh ve ta'dîl ilmine dair telif etmiş olduğu eserinde Ebû Hanîfe'yi bu şekilde savunması ve onun hakkındaki iddialara cevap vermesi, onun cerh ve ta'dîl ilmine getirmiş olduğu yeniliği göstermektedir.

Leknevî'nin Ebû Hanîfe savunusunun yanı sıra cerh ve ta'dîl kriterlerinin ve ravinin güvenilirliğinin belirlenmesinde genel olarak kabul edilen bir yöntemin yanlış olduğunu ifade etmesi önem arz eder. O, önceki münekkit âlimlerin râvi değerlendirmesinde sadece cerh yönlerini öne sürmelerini, ta'dîl sebeplerinin ise üzerinde durmamalarını eleştirmektedir. Bu tür değerlendirme metodunu yanlış bulan Leknevî'ye göre bir râvi ile ilgili sadece cerh sebepleri değil aynı zamanda ta'dîl sebeplerinin de ortaya çıkarılması gerekmektedir. Aynı şekilde bir râvinin sadece kusurlarını görüp iyiliklerini görmemenin yanlış olduğunu ifade eden Leknevî'nin bu düşüncesiyle cerh ve ta'dîl ilminde yeni bir çığır açmayı düşündüğü söylenebilir.

Leknevî Ebû Hanîfe'nin Mürcie ve Şîliğe mensubiyeti ile ilgili ithamlara cevaplar vermiş ve Mürcie'ye mensubiyetinin yanlış anlaşıldığını, Ebû Hanîfe'nin Ehl-i Sünnet Mürciesine meyilli olduğunu altını çizmiştir. Ayrıca Ebû Hanîfe'yi eleştirenlerin ondan birkaç asır sonra gelen hadisçiler olduğunu vurgulamıştır. Ebû Hanîfe'yi savunurken onu tenkit eden Dârekutnî, Buhârî ve Abdulkâdir-i Geylânî'ye cevaplar vermiştir.

Leknevî Ebû Hanîfe'yi eleştiren âlimlerin genelde Şafiî mezhebine mensup olduğuna dikkat çekmektedir. Özellikle Şafiî'nin sahabeye olan yaklaşımını ve mürsel hadisleri reddetmesini öne sürerek Ebû Hanîfe hakkındaki ithamların Şafiî kaynaklı olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Şafiî'nin Kur'an'ın genel hükümlerini kıyas ile tahsis ettiğini belirterek onun eleştirilmesi gereken yönlerinin tenkit edilmediğini, Ebû Hanîfe'nin de haksız yere tenkit edildiğini, tenkit edenlerin suçlamalarında da taassubun izlerine rastlanıldığını

belirtmesi bu hususa işaret etmektedir. Dolayısıyla yapmış olduğu reddiyeleriyle Leknevî'nin Şafîî'lere karşı tutumu da tespit edilmiştir.

Taassuba meyilli âlimler Ebû Hanîfe'yi eleştirirken Leknevî gibi Hanefî âlimler de aynı mantık ile Ebû Hanîfe'yi savunmak için bu iddialara cevap vermiş, Ebû Hanîfe'yi her konuda haklı çıkarmak için büyük gayret sarf etmişlerdir. Dolayısıyla o, Ebû Hanîfe'yi savunmuş ve hakkındaki ithamların geçersiz olduğunu tespit etmeye çalışmıştır.

Neticede Abdülhay el-Leknevî taassup nedeniyle Ebû Hanîfe'yi tenkit edenleri eleştirirken kendisinin de Hanefîlik taassubu gösterdiği anlaşılmıştır. Aynı şekilde taassup ehlini tenkit ederken objektif bir tutum sergileyemediği, Ebû Hanîfe hakkındaki ithamları ısrarla ve belirlemiş olduğu delillerle reddettiği görülmüş, bu reddiyelerin de karşı taraf hakkında bağlayıcı olmadığı anlaşılmıştır. Leknevî, bir râvi değerlendirilirken sadece cerh yönünün değil onunla birlikte ta'dîl yönünün de incelenmesi gerektiğini belirtmiş ancak kendisinin Ebû Hanîfe'yi tenkit edenleri ithamlarından dolayı eleştirdiği, Ebû Hanîfe'yi de tamamen ta'dîl ettiği anlaşılmıştır. Mezkûr husus da Leknevî'nin râvi değerlendirmesinde objektif bir tutum sergileyemediğini göstermektedir.

Kaynakça / References

- Abdulkâhîr el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî. *el-Farq beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhüm*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî. *Şerhu Fıkhü'l-Ekber*. thk. Mervân Muhammed eş-Şiâr, Dımaşk: Dâru'n-Nefâis, 2009.
- Aşıkkutlu Emin. *Hadiste Rical Tenkidi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.
- Ateşyürek, Ahmet. "Ebû Hanîfe Mürcie İlişkisi Tasavvurunun Tarihsel Seyri". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Haziran 2021), 105-113. <https://doi.org/10.48120/oad.911187>
- Bakrı, Hamza el-. "Dârekutnî'nin Kitâbü's-Sünen'de Ebû Hanîfe'ye Yönelik Hadis Tenkitleri", *İslam Araştırmaları Dergisi* 32 (Temmuz 2014).
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târîhu's-Sağîr*. Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1986.
- Buârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmiu's-Sahîhu'l-Muhtasar*, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1407/1987.
- Bulut, Yücel. "İdeolojinin Tarihiçesi". *Sosyoloji Dergisi* 3/23 (2011), 184-185.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap İslam Medeniyetinde Entelektüeller*. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.

- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî. *Kitâbu't-Ta'rîfât*. thk. Komisyon, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Çağrı, Mustafa. "Taassup" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taassup>
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Demir, Abdulalim. *İmâmîyye Şîasi'da Sahâbe Tasavvuru*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Ebû Gudde, Abdulfettah. *Hadis İlminde Cerh ve Ta'dîl*. çev. Harun Reşit Demirel, Ankara: Takdim Yayınları, 2019.
- Eren, Mehmet. "Hadis İlminde Rical Bilgisi ve İlk Kaynakları (I)", *Dinî Araştırmalar* 2/6 (Nisan 2000), 133-162. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/51620>
- Ergil, Doğu. "İdeoloji Üzerine Düşünceler". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 38/1 (Şubat 2015). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/38347>
- Erman, Uğur. *Hicri III. Asır Muhaddislerinin İdeolojik Aidiyetlerinin Hadis Rivayetlerine Yansımaları*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *el-Câmi'u beyânî'l-ilm ve fadhîh ve mâ yenbağî fi rivâyetihî ve hamlihî*. thk. Mahmûd et-Tahhân, Riyad: Mektebetu'l-Meârîf, trs.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî. el-Kûfî, *Kitâbu'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1409/1988.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. Hind: Dâiretu'l-Meârîf, 1908.
- İbn Hacer, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî. *el-Hayrâtü'l-hisân fi menâkibi'l-İmâmi'l-Azam Ebî Hanîfe en-Numân*. Dımaşk: Dâru'l-Hedy ve'r-Rüşd, 2007.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdr, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lîsânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadr, 1414.
- İşçan, Mehmet Zeki. "Taassuba Dayalı Din Anlayışı Karşısında Ebu Hanîfe Örneği", *Ekev Akademi Dergisi* 8/20 (2004), 59-78.
- Katipoğlu, Bedri. "Din Psikolojisi Açısından Taassubun Psikanalizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/24 (2013), 212-226.
- Karahan, Abdullah. *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Koçyiğit, Talat. *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1969.
- Komisyon. *Ba'du'n-nâs fi def'i'l-vesvâs*. Riyad: Mektebetu'l-Meliku Fehd, 1911.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed. *er-Ref ve't-tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1983.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed el-Leknevî. *et-Talîku'l-mümecced alâ Muvattai'l-İmâm Muhammed*, thk. Takıyuddîn en-Nedvî, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1991.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed. *en-Nâfi'u'l-kebîr limen yutâli'u'l-Câmi'a's-sağîr*. Beyrut: Alimu'l-Kutûb, 1406.

- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed el-Leknevî, *Hadis Değerlendirme Kriterleri*, çev. Mahmut Yazıcı, Ankara: Takdim Yayınları, 2019.
- Rençber, Fevzi. "İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu Ve Çözüm Yolları". *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Şubat 2017).
- Sevgili, Hamit. "Buhârî'nin "Kâle Ba'du'n-Nâs" İfadesi ile İlgili Tartışmalar ve Bu İfadenin Yer Aldığı Konular". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2016), 31-64.
- Şahyar, Ataullah. *Ehl-i Hadis Ehl-i Rey İhtilafları*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2011
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Ali Mesen Fâûr, Beyrut: Dârü'l Mârife, 1993.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî. *el-Milel ve'n-Nihâl*. thk. Muhammed Seyyid Geylânî, Beyrut: Dârü'l-Marife, 1404.
- Telkenraoğlu, M. Rahmi. "İctihaddan Taklide Evrilmenin En Ağır Bedeli: Mezhep Taassubu", *UMDE: Dini Tetkikler Dergisi* 1/1 (Aralık 2018).
- Topgül, Muhammed Enes. *Rivayetten Raviye*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Özçelik, Fikret. *Hadis Usulünde Râvi Değerlendirme Metodu – İbn Ebî Hâtrim Örneği*. İstanbul: Nida Yayınları, 2020.
- Özmen, Ramazan. *Hanbelî Usulcülerin Hadis Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Tehânevî, Zafer Ahmed b. Latîf et-Tehânevî el-Osmânî. *Kavâid fi ulûmi'l-hadîs*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Mektebetu Matbûatu'l-İslâmiyye, 1984.
- Ulu, Arif. "Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/3 (Haziran 2012), 126-133.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Yıldırım, Enbiya. *Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye ve Hanefîlere Bakışı*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015, 1-182.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî. *Mîzânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut: Dârü'l-Mârife, 1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut: Dârü'l-Mârife, 1963.

YAZAR KATKI ORANI BEYANI (AUTHOR CONTRIBUTION STATEMENT)

Makale Bilgisi (Article Information): *Cerh ve Ta'dil İlminde İdeolojik Taassubun İzleri ve Ebû Hanîfe Savunusu: Leknevî'nin er-Ref ve't-Tekmîl fi'l-Cerh ve't-Ta'dil Eseri Örneğinde*

Makaledeki Yazar Katkılarının Yüzde ile Gösterilmesi (<i>Showing Author Contributions in the Article as Percent</i>)		1. Sorumlu Yazar (<i>Responsible Author</i>)	2. Katkı Sunan Yazar (<i>Contributer Author</i>)	3. Katkı Sunan Yazar (<i>Contributer Author</i>)
Çalışmanın Tasarlanması	Conceiving the Study	%50	%50	%
Veri Toplanması	Data Collection	%50	%50	%
Veri Analizi	Data Analysis	%50	%50	%
Makalenin Yazımı	Writingup	%50	%50	%
Makale Gönderimi ve Revizyonu	Submission and Revision	%50	%50	%

Not(e): Belgenin imzalı asıl nüshası makale süreç dosyalarında mevcuttur (*The signed original copy of the document is available in the article process archive*).